

Галина намачинська

Українізми-історизми в сучасній російській літературній мові

Studia Ukrainica Posnaniensia 1, 145-149

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

УКРАЇНІЗМИ-ІСТОРИЗМИ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

ГАЛИНА НАМАЧИНСЬКА

Дрогобицький державний педагогічний університет імені І. Франка,
Дрогобич — Україна

UKRAINIZMY-HISTORYZMY
WE WSPÓŁCZESNYM ROSYJSKIM JEZYKU LITERACKIM

HAŁYNA NAMACZYŃSKA

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Iwana Franki w Drohobyczu,
Drohobycz — Ukraina

STRESZCZENIE. We współczesnym literackim języku rosyjskim można wyodrębnić grupę zapożyczeń, które weszły do tego języka z języka ukraińskiego jako języka pośrednika. Wyrazy te określane są mianem kulturowych konceptów lingwokultury ukraińskiej, reprezentujących obecnie historyzmy we współczesnym literackim języku rosyjskim.

UKRAINIAN BORROWINGS-HISTORISMS IN MODERN RUSSIAN
LITERARY LANGUAGE

HALYNA NAMACHYNS'KA

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych — Ukraine

ABSTRACT. In modern literary Russian a certain group of Ukrainian borrowings may be traced: these are borrowings that penetrated into Russian from Ukrainian. These words nominate cultural concepts of Ukrainian linguistic culture, that is represented by historisms.

Запозичення є одним із основних шляхів поповнення лексики кожної конкретної мови. Чимало уваги приділяли вчені дослідженню українсько-російських та російсько-українських мовних взаємозв'язків. Серед дослідників цього явища В. Виноградов, О. Горбач, Г. Їжакевич, Т. Космеда, Г. Мацюк, Н. Озерова, Т. Чорторизька, Ю. Шевельов та ін. Запозичення, зокрема й ті, що простежуються на лексико-семантичному рівні, викликають неоднозначну оцінку: одні вчені виступають проти запозичень, інші, навпаки, вказують на їхню необхідність, але думки сходяться щодо важливості глибокого вивчення цього явища. Т. Космеда наголошує на необхідності розгляду явища запозичення чужого слова як лінгвофілософської проблеми: запозичення — це специфічний мовний вияв філософської категорії особливого¹. Цю думку, вочевидь, слід спроектувати на конкретний мовний матеріал.

Проблема статусу українізмів у складі російської мови глибоко на сьогодні не вивчена. Акад. В. Виноградов зауважував, що „дослідження семантичної історії слів російської літературної мови допомагає глибше усвідомити лексико-семантичні зв'язки і взаємодії літературної мови з російськими народно-обласними говірками та іншими слов'янськими мовами”².

¹ Див.: Т. Космеда, *Аксіологічні аспекти прагмолінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки*, Львів 2000.

² В. В. Виноградов, *История слов*, Москва 1994, с. 4.

Отже, проблема докладного вивчення місця запозичень з української мови в мові російській є актуальною й потребує всебічного й глибокого аналізу, що частково і здійснить авторка цієї наукової розвідки.

Мета наукової студії — розглянути процес запозичень в російську мову слів української мови, що сьогодні належать до історичного пласту лексики. Такі слова репрезентують екзотизми української мови, безеквівалентну лексику, називають специфічні явища української культури, історії, проте в певні періоди історії вони були прийняті російською мовою.

Лексико-семантичні запозичення з української мови або через її посередництво в мову російську спричинені тривалими контактами, що відбувалися між народами за різних історичних обставин. Окрему групу українізмів російської мови складають саме лексеми, що відображають культурні концепти — досвід, культуру, реалії України. Однак за походженням багато з них не є питома українськими, наприклад *універсал / универсал, оселедець / оселедец, атаман / атаман, вїйт / войт, гетьман / гетман, козак / козак* та деякі ін.

Ще в XIX ст. М. Сухомлинова виокремила думку І. Болтіна, репрезентовану в одному з академічних збірників, порівн.: „Слово *козак* происходит от татарского языка, и значило вначале *бродягу, бездомного, служащего другим из палаты*. В сем смысле осталось оно доньше между крестьянами в некоторых областях. После привязали к нему смысл *конного воина, легко вооруженного*, по образу первобытных козаков, коих татарские баскаки набирали себе из бродяг. Производит сие слово от имени целого народа неуместно потому, что козаки, жившие близ Черного и Азовского моря, также по Дону и Донцу, гораздо были прежде, нежели татары известны, и гораздо прежде, нежели название козаков к воину легковооруженному стало быть привязано. Многие сие произошло от сходства имен *косоги* и *козаки*, подобно тому, как *свевов* и *шведов, готов* и *гетов* за один народ почитают, но и те, и другие были народы разные, яко *косоги* не суть прародители козаков. Что касается до произношения сего слова, то донские и уральские козаки и русские мужики выговаривают его *казак*, а малороссияне *козак* (...). Разделить же сие слово на два смысла, и название *козаки* оставить военным, а *казаки* — *батраку* или *наемнику*, весьма, по моему мнению, неприлично. Впрочем, в словаре сказать будет довольно, что сие слово двояким образом произносится, и двоякий имеет смысл: общий и употребительный, то есть относящийся к *войску*, а частный, в некоторых токмо областях известный, означает *батрака*, заимствуя оный из первобытного смысла сего слова, от татар вошедшего”³.

Академія погодилася з думкою І. Болтіна. Найбільш авторитетний етимологічний словник нашого часу М. Фасмера наводить відомості, що тотожні до висловлення І. Болтіна, порівн.: „Казак, а, укр. *козак*, др.-русск. *козак* „работник, батрак”, впервые грамм. 1935 г.; см. Срезн. 1, 1173 и сл. из укр. заимств. польск. *kozak* „казак”. Ударение в форме мн. ч. *казаки* — результат влияния польско-укр. формы; оренб. казаки говорят: *казаки*. См. Зелени, РФВ, 56, 239. Заимств. из тур., крым.-тат., казах., кирг., тат, чагат. *казак* „свободный, независимый человек, искатель приключений, бродяга” (Радлов, 2, 364 и сл.). См. Бернекер 1, 496; Мi TEL 1, 330. Сюда же *казаки* мн., соврем. *казахи* — тюрк., народ. Этноним *касоч* не родствен *казак*, вопреки Эльи (505)”⁴.

³ М. И. Сухомлинова, *История Российской Академии: И. Н. Болтин*, [в:] *Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*, Санкт-Петербург 1881, т. 22, с. 293.

⁴ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, в 4 тт., Москва 1986, т. 2, с. 158.

Отже, хоч лексема *козак* і запозичена з татарської мови, однак у російській і польській мовах — це лексико-семантичні українізми, оскільки концепт цього слова має українське походження, про що писав В. Даль, який враховував первинність концептів, хоч, що природно, в часи В. Даля цей термін не використовували. Усе ж у процесі тлумачення значень слів В. Даль ураховував концепти, порівн.: „Концепт (conzept; Konzept) — термін, що слугує поясненню одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, що відображає значення й досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку (lingua mentalis), усієї картини світу, відображеної в людській психіці. Поняття концепту відповідає уявленню про ті смисли, якими оперує людина в процесі мислення і які відображають зміст досвіду й знання, зміст результатів усієї людської діяльності і процесів пізнання світу у вигляді деяких „квантів” знання”⁵. На доказ останньої тези наведемо думки В. Даля: „... словесная речь человека — это видимая, осязаемая связь, союзное звено между телом и духом: без слова нет сознательной мысли, а есть разве только чувство и мычание”⁶, а також: у слові „не менее жизни, как и в самом человеке”⁷.

У тлумачному словнику В. Даля репрезентовано також значення слова *универсал* як „грамота малороссийского гетмана”⁸. У Великому академічному тлумачному словнику сучасної російської літературної мови (БАС) дана більш повна інформація: „Польский, королевский или украинский гетманский указ, имевший характер манифеста. — Яновский. Нов. Словотолк. 1806; универсалы; Даль. Слов.: универсал. — польск. uniwersal от лат. Universalis — всеобщий”⁹. Отже, слово *универсал* латинського походження, однак у російську мову запозичено з української. У сучасній українській мові ця лексема має більш складну семантичну структуру: складається з двох лексико-семантичних варіантів: 1. Поширюваний акт адміністративно-політичного характеру польських королів і українських гетьманів у 17–18 ст.; 2. Звертання декларативного характеру, опубліковані в 1917–1918 роках Центральною Радою¹⁰. Ця лексема функціонує в сучасній російській мові як історизм.

До безеквівалентної лексики української мови, запозиченої в мову російську, відноситься й слово *оселедецъ / оселедец*, порівн.: „Оселедец м. млрс. Чуприна, чуб, коса или косма на темени головы // Волжская сельдь”¹¹. Аналогічні значення наведені й у СУМі, однак розміщення поданих лексико-семантичних варіантів дещо інше¹².

У сучасній російській літературній мові відбулося звуження значення слова: у словнику зафіксовано лише перший лексико-семантичний варіант — „длинный чуб” на темени бритой головы у украинцев (в старину)”¹³, однак оселедці сьогодні знову стали улюбленою зачіскою деяких українців, тому елемент словникової статті „в старину” дещо втратив актуальність.

⁵ Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина, *Краткий словарь когнитивных терминов*, Москва 1996, с. 90.

⁶ В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, в 4 тт., Москва 1981, т. 1, с. ХУ.

⁷ Там само, с. ХУІІІ.

⁸ В. И. Даль, *Там же*, т. 4, с. 498.

⁹ *Словарь современного русского литературного языка*, в 17 тт., Москва–Ленинград 1950–1965, т. 16, стлб. 562.

¹⁰ *Словник сучасної української мови*, в 11 тт., Київ 1970–1980, т. 10, с. 449–450.

¹¹ В. И. Даль, *Там же*, т. 2, с. 695.

¹² *Словник сучасної української мови*, в 11 тт., Київ 1970–1980, т. 5, с. 758.

¹³ *Словарь современного русского литературного языка*, в 17 тт., Москва–Ленинград 1950–1965, т. 8, стлб. 1086.

До застарілої лексики української і російської мов належить лексема *війт* / *війт* — „градской глава (был, например, в Киеве; ныне старшина, местами городской старшина; род полицейского тысяцкого или пятисотского в посадах, или местечках, или над несколькими сотскими; местами деревенский староста или даже наряженный с рабочими в поле десятский”¹⁴. Ця лексема, як зафіксовано в *БАСі*, запозичена з польської мови — *vójt*, німецької — *vogt*, що, відповідно, запозичені з латинської — *vocatus* („призначений”). У сучасну російську літературну мову запозичено значення (і його відтінки), що відображають поняття української історії.

До історизмів російської мови, що мають українське походження, відносимо й лексему *гетьман* / *гетман* — „звание бывшего начальника малороссийского казачьего войска, войсковой гетман”¹⁵. У Великому тлумачному словнику сучасної російської літературної мови є деякі уточнення, порівн.: „1. Выборный начальник Запорожской Сечи в 16–17 вв.; также верховный правитель присоединившейся в 1654 г. к России Украины (до 1764 г.). 2. Командующий войсками в польско-литовском государстве 16–17 вв.”¹⁶. Адекватно семантична структура цього слова репрезентована і в Словнику сучасної української мови. Однак слово *гетьман* німецького походження — *Hauptman* „начальник”¹⁷.

За своєю тематичною приналежністю до лексеми *гетьман* тяжіє слово *атаман* — „начально значило: производитель шайки, вольницы; затем выборный, старшина, голова казачьей общины. На Украине гетман означало войскового, а отаман куренного начальника; у запорожцев были куренные (сельские) отаманы и один над ними кошевой отаман, подчиненный гетману, в малоросском и новоросском нареч. отаманом зовут сельского старшину, выборного, старосту, также старшего пастуха или чабана, большака рыболовной ватаги”¹⁸.

У Великому тлумачному словнику сучасної російської літературної мови простежуємо три лексико-семантичних варіанти цього слова: „1. Древ. Назначаемый или выборный начальник (в казачьих войсках или селениях), обычно происходивший из зажиточной казачьей верхушки; // истор. В эпоху феодализма у казаков — выборный начальник вольных военных дружин; 3. Устар. Главарь разбойничьей или воровской шайки”¹⁹. Як зазначено в *БАСі*, цю лексему використовували ще в XIII ст.; це слово так само, як і *гетьман*, первинно німецького походження.

У цій науковій розвідці розглянуто конкретний лексичний матеріал — українізми російської мови, що належать до групи історизмів. Наведені слова, хоч не є аутентичними словами української мови, проте в російську мову вони прийшли саме через мову українську й привнесли концепти, що притаманні власне українській лінгвокультурі.

Перспективою праці вважаємо роботу над створенням словника українізмів російської мови, куди повинні ввійти, безумовно, не тільки лексичні одиниці, що зафіксовані в словнику В. Даля, словнику сучасної російської літературної мови чи інших тлумачних словниках російської мови, але й ті,

¹⁴ В. И. Даль, *Там же*, т. 1, с. 449–450.

¹⁵ Там само, с. 349.

¹⁶ *Словарь современного русского литературного языка*, в 17 тт., Москва–Ленинград 1950–1965, т. 9, стлб. 86.

¹⁷ *Словник сучасної української мови*, в 11 тт., Київ 1970–1980, т. 9, с. 86.

¹⁸ В. И. Даль, *Там же*, т. 1, с. 8.

¹⁹ *Словарь современного русского литературного языка*, в 17 тт., Москва–Ленинград 1950–1965, т. 1, стлб. 253.

що функціонують в російськомовних художніх текстах російських й українських письменників ХІХ—ХХ ст., а також ті, що з'явилися в сучасному російському мовленні завдяки використанню їх у сучасному публіцистичному дискурсі. Серед них і ті, які називають словами-одноденками, оказіональними словами, індивідуально-авторськими неологізмами, наприклад в „Літературній Росії” (1993 р.) з'явилися вірші колишнього Президента України Л. Кравчука в перекладі російською мовою, що отримали назву *кравчучки*, приблизно в той самий час в обіг увійшли нові грошові одиниці — так звані *купони*, що також отримали образну номінацію — *кравчучки*. Ці лексеми побутували в публіцистичному російському дискурсі. Отже, серед українізмів російської мови не лише історизми, але й мовленнєві новотвори, що потребує подальшого вивчення.